

Julio López Iñíguez¹

La Unión Patriótica 'Primorriverista' a la Safor

La dictadura del general Primo de Rivera va trobar en la Unión Patriótica la formació mitjançant la qual poder canalitzar l'activisme polític de la societat espanyola col·laboradora amb el nou règim. Aquest col·laboracionisme responia al desig de Primo de Rivera de dotar el seu règim polític d'un mecanisme que li permetera popularitzar i, a la vegada, dinamitzar el seu ideari polític. En un règim en què l'acceptació popular es basava principalment en les obres públiques i en la ruptura promesa amb el caciquisme i la corrupció de l'anterior règim restauracionista, era necessari comptar amb una massa, com més gran millor, que actuara com a partidària del dictador i estiguera disposada a organitzar la major quantitat possible d'actes polítics.

És en 1924 quan comença a funcionar aquesta formació, amb una influència molt clara del catolicisme polític propi dels petits propietaris rurals que es gestava a les províncies septentrionals de Castella. Ja al desembre de 1925 la formació presentava un organigrama nacional clarament delimitat, amb el dictador com a cap nacional i amb líders provincials que, entre altres tasques, tenien competències per disposar i atorgar diverses prebendes, ocupacions i contractes.

La historiografia ha coincidit, en línies generals, en considerar la Unión Patriótica com un experiment frustrat en bona mesura. L'estudi historiogràfic s'ha centrat, en els últims anys, en analitzar el funcionament del partit a escala local i estudiar-ne les connexions i la seua continuïtat amb els interessos que tenien i arrossegaven els antics partits de la Restauració. En gran mesura aquest estudi recent s'ha aconseguit mitjançant l'anàlisi del partit a escala local i regional, el que exigeix un estudi sistemàtic dels arxius i documents. Tenim

1. Aquest article està basat en la investigació de doctorat que l'autor està duent a terme en aquesta institució acadèmica des de 2010. Aquesta investigació abasta l'estudi de la dictadura de Primo de Rivera a la província de València des d'una òptica política, i se centra principalment en l'anàlisi del nacionalcatolicisme primorriverista i els seus diferents discursos polítics.

dades del nombre d'afiliats i d'estructures provincials i regionals, que disten molt dels estudis que de la formació es van fer als anys seixanta i setanta, on principalment s'estudiava el suport oficial del partit a la dictadura i es feia èmfasi, sobretot, en el funcionament de la formació a escala nacional, frustrada, en bona mesura, a causa dels interessos particulars de bona part dels seus líders civils que es contraposaven als planificats pel general Primo de Rivera.²

A la província de València serà Carlos Sousa Álvarez de Toledo, marquès de Sotelo, l'encarregat de la creació de la secció de Unión Patriótica i de la seua implantació en les diferents localitats. El seu nomenament obeïa a raons polítiques però també militars, ja que havia servit durant 1898 al costat de Primo de Rivera a Filipines i els unia una gran amistat.³

A data del 3 d'abril de 1924 ja trobem a València una reunió convocada pel mateix marquès de Sotelo, en la qual es crea la Unión Patriótica valenciana.⁴ En aquesta reunió, duta a terme en el Saló de Sessions de la Diputació de València, el futur president provincial de la formació va pronunciar unes paraules per explicar l'objecte d'aquell acte que consistia a donar suport a la tasca empresa pel Directori Militar i poder construir un gran nucli de la Unión Patriótica. Tot seguit el mateix marquès de Sotelo va procedir a la lectura del manifest signat i aprovat per tots els assistents a l'acte de forma unànime.

Aquest manifest estava dirigit a l'opinió pública, on donava compte de la necessitat d'organitzar a tots els valencians amb sentiments patriotes que «hasta ahora (están) dispersos, de modo que si han de ser eficaces, es menester que se generalicen hasta llegar a constituir un movimiento verdaderamente nacional». El manifest va prosseguir amb la publicitat de l'obra del 13 de setembre i la seua consolidació per part de tots els espanyols units. El geni espanyol, juntament amb el seu caràcter inventiu i creatiu, era exaltat pel marquès de Sotelo sense cap perjudici. Aquest geni creatiu va passar per un moment realment complicat durant els anys de la Restauració a causa de la incapacitat política, però serà corregit pel general Primo de Rivera:

2. Payne, Stanley: *Los militares y la política en la España contemporánea*, Alençon, Ruedo Ibérico, 1968, p. 214.

3. Per conèixer millor l'obra del marquès de Sotelo hem trobat dos volums propagandístics de la seua etapa com a polític. En concret el de Torrent Ródenas, José: *El marqués de Sotelo: Un alcalde ejemplar*, València, Tipografía «El Turia», 1933 i el d'Escobar, Alberto: *Los alcaldes de Primo de Rivera: vida, obra y muerte del marqués de Sotelo*, València, Imprenta Montañana, 1939.

4. L'elecció del marquès de Sotelo no va ser casual. El polític valencià compartia amb el general Primo de Rivera un passat militar forjat en la Guerra de Cuba de 1898, a més de posseir una ideologia conservadora i regeneracionista. Per a més informació sobre Carlos Sousa Álvarez de Toledo, marquès de Sotelo, vegeu l'obra abans esmentada de Torrent Ródenas, José: *El marqués de Sotelo: Un alcalde ejemplar*, València, Tipografía «El Turia», 1933.

«Los españoles hemos sabido ser, desde hace mucho tiempo, y singularmente sabemos serlo ahora, maestros en un arte que un preclaro ingenio de nuestra literatura clásica, Baltasar Gracián, llamaba donosamente el arte de dejar estar. La hora de la transformación nacional ha sonado y es menester que abandonemos viejos achaques de nuestra psicología colectiva.

Todos los partidos de gobierno anteriores al 13 de Septiembre, han dejado de existir, por muchas ilusiones que se hagan sus afiliados. Se salvaran de la general destrucción, algunos hombres: los bienintencionados y capaces, los no salpicados por el lodo de la orgía política y que, verdadera y públicamente arrepentidos, laven hasta la última diminuta mancha de sus errores. Pero las organizaciones, sus clientelas, los compadrazgos, los osados cacicates (sic), todo esto ha concluido.»⁵

De seguida es va constituir un Comitè Executiu, les tasques inicials del qual consistien a donar a conèixer l'organització i augmentar el seu prestigi entre la societat valenciana. Després d'una reunió el 19 d'abril de 1924 s'informava per part del mateix Comitè de la intenció de demanar al general Primo de Rivera que en la seua *inminente visita* a València tinguera la bondat de *dedicar unos minutos* a la visita del domicili social de la Unión Patriótica a la capital del Túria.⁶ La nit del 20 d'abril de 1924 per fi arribava el cap del Directori militar a la ciutat de València, després de dues parades a Sagunt i a la Vall d'Uixó. Sens dubte aquestes parades eren part de l'estratègia populista del nou règim. Dos nuclis amb una important població com Sagunt i la Vall d'Uixó eren prou atractius per captar la major quantitat possible d'afiliació. La capital del Camp de Morvedre experimentava, doncs, el caràcter populista i demagògic del nou *home fort* de l'Estat espanyol i del seu acabat d'inaugurar partit.

Les fonts per a un estudi detallat de l'afiliació al partit creat pel general Primo de Rivera a la Safor ens obliguen a investigar a l'Arxiu Històric Municipal de València (AHMV). A la secció Unión Patriótica d'aquest arxiu trobem, entre les més de 60 caixes i 20 lligalls de documents i informació, la caixa 13, referida, en gran part, a la UP de la nostra comarca. Bàsicament aquests documents consisteixen en un registre detallat dels afiliats, dividits en tres seccions: afiliats homes, afiliades a la Secció femenina i membres de l'organització juvenil. En cadascuna d'aquestes seccions trobem les següents dades: nom i cognoms, edat, domicili, professió i, en ocasions, data d'ingrés en la Unión Patriótica. A més, de vegades, apareixen cartes o telegrams enviats pels alcaldes de la comarca al mateix mar-

5. LP, 04.04.1924.

6. LP, 20.04.1924. En altres províncies també es duïen a terme actes per dotar la formació de prestigi, com va ser el cas de la província de Madrid el 10 d'abril de 1924, on es va organitzar una conferència en la qual Calvo Sotelo explicava el nou Estatut Municipal. *La Correspondencia de Valencia (LCV)*, 11.04.1924.

quès de Sotelo amb finalitat diversa, des de denúncies per activitats contràries al règim fins a sol·licituds d'ajuda econòmica per a la construcció d'escoles o instal·lacions públiques. Trobem ací un dels trets típics de la formació: la constitució d'una agenda de contactes, on les amistats polítiques pesaven més a l'hora d'atreure inversions públiques que la seua pròpia necessitat.

A l'hora d'analitzar el funcionament del partit a la Safor, cal fer una advertència sobre la seua denominació oficial. En efecte, després de les organitzacions nacional i provincial, existia una divisió que es feia coincidir amb els partits judicials, i en el nostre cas l'organització va passar a denominar-se *Unión Patriótica del distrito de Gandía*. Les localitats englobades en el districte de les quals ens ha quedat constància eren les següents: Ador, Alfauir, Almiserà, Almoines, l'Alqueria de la Comtessa, Bellreguard, Beniarjó, Beniflà, Benio-pa, Benipeixcar, Benirredrà, Castellonet, Daimús, la Font d'En Carròs, Gandia, Guardamar, Xeraco, Xeresa, Llocnou de Sant Jeroni, Miramar, Oliva, Palma de Gandia, Palmera, Piles, Potries, Rafelcofer, el Real de Gandia, Ròtova i Vilallonga.⁷

Els patrons d'afiliació de la UP del partit de Gandia responen als mateixos criteris que la majoria de les comarques de la província de València, és a dir, un percentatge enorme de llauradors i persones dedicades a l'agricultura en els municipis de caràcter rural. Destaquen, igual que en altres districtes, els professionals liberals que cobrien les necessitats bàsiques de la població, com metges o mestres d'escoles primàries. La *Unión Patriótica* de la nostra comarca representava, per nombre d'afiliats, una organització mitjana en comparació amb les que comptava la dictadura a la província de València. El caràcter rural de nombrosos pobles de la Safor, com Bellreguard, encara li imprimia més força, atès el calat que tenia el missatge regeneracionista *primorriverista* entre la xicoteta pagesia valenciana.

La formació *upetista*, lluny de perdre els vicis de la política anterior, aviat s'erigirà com una *amalgama* de partits conservadors de signe molt divers. Per exemple en la veïna comarca de la Costera, segons Martínez Canet, podrem trobar forces tan dispars com «diversos sectors compromesos entre el liberalisme més moderat i la ultradreta legitimista [carlisme], junt a l'aparició d'integrants de noves elits vinculades a l'administració de l'estat».⁸ En la recopilació de la història de la veïna Xàtiva, editada per la Universitat de València, s'hi afirmava que en la localitat:

7. AHMV, secció *Unión Patriótica*, caixa 13.

8. Martínez Canet, Robert: *Elits, subordinació i rebel·lia. La comarca de la Costera entre la Restauració borbònica i la Segona República (1900-1930)*, València, Alfons el Magnànim, 2006, p. 57-77.

«[se] creó la Unión Patriótica para que sirviera de base social al nuevo Gobierno. En ella se integraron sectores más reaccionarios de los viejos partidos dinásticos, una parte del carlismo y gran número de funcionarios. En Xàtiva se produjo una gran afiliación, siendo su primer Presidente Cristóbal Mompó, antiguo jefe de los conservadores setabenses.»⁹

El fet que la Unión Patriótica tinguera punts ideològics en comú amb els antics partits dinàstics, especialment amb el Conservador, va comportar que nombrosos adeptes a aquesta formació no tardaren a donar suport al nou partit creat en 1924. No obstant això, convé no oblidar un altre aspecte importantíssim a la Safor: l'auge que el catolicisme social estava experimentant en els últims anys de la centúria anterior i que sumaria suports a la causa de la UP. Així, Rafael Valls afirmarà que en la majoria de districtes valencians «els caps dels Sometents i de la UP coincideixen plenament amb els impulsors del sindicalisme catòlic i de les frustrades lligues catòliques de la primera dècada del segle».¹⁰

Al si de la Unión Patriótica de la Safor es van mantenir tant les elits tradicionals de caire conservador, com una nova xarxa *clientelar* relacionada amb els quadres dirigents de Madrid o amb el govern civil de València. Serà aquest últim grup polític l'encarregat per Primo de Rivera d'enfortir la castellanització de la comarca o de reduir la influència dels partits d'esquerra o desafectes al règim. Al gener de 1930, l'obra d'aquestes elits havia fracassat per complet i l'adveniment de la II República canviaria radicalment l'escenari polític de la Safor. Precisament aquestes elits tan heterogènies, amb una gran diversitat de famílies polítiques conservadores, comportaran una crisi d'identitat de la formació.

Les fitxes d'afiliació i les escasses dades de procedència dels membres de la UP parlen d'una gran disparitat d'interessos, més enllà d'una possible identificació política amb els postulats i l'obra de Primo de Rivera. La Unión Patriótica del districte de Gandia presenta una elevada desproporció pel que fa a l'ocupació dels afiliats a localitats com Gandia o Oliva, on hi ha un notable predomini del sector serveis respecte a localitats més petites i de caràcter rural com Benirredrà.

L'estudi de la formació al districte de Gandia ens obliga a tenir ben presents les peculiars característiques socioeconòmiques de la comarca. Entre aquestes destaca la combinació d'una economia basada en els usos del passat amb un marcat caràcter tradicional, com el cultiu de la taronja (que era predominant a la comarca des de finals del segle XIX). La distribució de la propietat, com en altres comarques valencianes, ha estat objecte de nombrosos

9. Hermosilla Pla, Jorge (coord.): *Història de Xàtiva*, València, Universitat de València, 2006, p. 403.

10. Valls, Rafael: *El partit catòlic*, València, Publicacions Universitat de València, 1993, p. 75.

estudis, que han posat de relleu el fet que la tradicional bipolaritat entre senyors i llauradors no respon més que a una visió simplista i allunyada de la realitat, ha de reconèixer el fet que:

«al País Valencià els grans senyors tenien poc a veure amb els latifundistes del sud peninsular, ja que la propietat de la terra era compartida per una oligarquia rural molt diversificada (petita noblesa, classe mitjana, camperolat (sic), etc.), sense arribar a ser grans terratinents capaços de concentrar en poc nombre de mans la major part de la terra cultivada.»¹¹

Al costat d'aquesta oligarquia, podem trobar els petits i mitjans propietaris i a una important massa camperola «que vio frustrados sus deseos de convertirse en propietarios y se vieron obligados a contratarse como jornaleros o arrendatarios».¹² Això ens ajuda a explicar la gran massa d'afiliats a la Unió Patriòtica en localitats de caràcter agrari com Bellreguard, on trobem una economia basada en el sector primari i amb un grau d'especialització i tecnificació molt rudimentari, allunyada de la de Gandia, capital de la comarca, i amb un sector secundari i, sobretot, terciari, sensiblement més desenvolupat que a la resta de localitats de la Safor. A Bellreguard, amb un total de 472 afiliats, destaquen, a part dels propietaris (123 afiliats), els jornalers (121) i els llauradors (70), la important quantitat de comerciants (48), fet probablement motivat per la proximitat de la localitat al port de Gandia, inaugurat a finals del segle XIX, i per la necessitat d'aprovisionar de carbó a la indústria tèxtil de la ciutat d'Alcoi.¹³ En altres ocasions, com a Rafelcofer, el discurs fundacional de la Unió Patriòtica anava acompanyat de la inauguració d'un «grupo escolar y rotulación calle Primo de Rivera».¹⁴

11. Del Alcàzar, Joan, *Temps d'avalots al País Valencià: 1914-1923*, València, Diputació Provincial de València, 1989, p. 89.

12. Garrabou, Ramón, «Régimen señorial y reforma agraria liberal en el País Valenciano: nuevos planteamientos», *Agricultura y Sociedad*, núm. 29, octubre-desembre, 1983, p. 267-268.

13. Ídem, el nom de la localitat apareix castellanitzat com *Bellreguart*. La data de les dades recollides en el document original és de 09.12.1928.

14. *AHN*, secció Gobierno Primo de Rivera, llig. 343/2.

Quadre núm. 1
La UP de Bellreguard. 472 membres¹⁵

Professions	Upetistes	Percentatge sobre el total
Propietaris	123	26'05
Jornalers	121	25'63
Llauradors	70	14'83
Comerciants	48	10'16
Industrials	15	3'17
Mestres	5	1'05
Metges	2	0'42
Altres	88	18'64

L'elevat percentatge de jornalers afiliats a Unión Patriótica en aquestes petites localitats rurals és difícil d'explicar. A les diferents interpretacions historiogràfiques clàssiques sobre els motius que van acostar els camperols valencians o espanyols a formacions polítiques conservadores, hem d'afegir una visió cultural sobre les relacions sociofamiliars d'aquests jornalers. El concepte d'economia moral, divulgat per Edward Thompson en les seues principals obres, ens porta a pensar en un pacte entre jornalers i elits locals segons el qual aquestes últimes havien de garantir el mínim nivell de vida dels camperols a canvi que aquests no posaren mai en qüestió la seua preeminència i supremacia social.¹⁶ A aquesta interpretació podem sumar el binomi honor/vergonya, en el sentit que els camperols s'integraven en aquestes estructures conservadores, com a Unión Patriótica, amb l'objectiu de salvaguardar l'honor i la reputació personal en el marc de comunitats petites de contacte veïnal.¹⁷

En el cas de la ciutat de Gandia crida poderosament l'atenció l'escàs percentatge d'afiliació a la Unión Patriótica que representen les persones relacionades amb la propietat o explotació de la terra. Així, ens trobem que el col·lectiu més nombrós de la formació *upetista* està

15. AHMV, secció Unión Patriótica, caixa 13.

16. Vegeu Thompson, Edward, *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, Barcelona, Editorial Crítica, 1989.

17. Vegeu Pitt-Rivers, Julian (ed.), *Mediterranean Countrymen: Essays in the Social Anthropology of the Mediterranean*, París, Mouton, 1963; Robles Egea, Antonio (coord.), *Política en penumbra: patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*, Madrid, Siglo XXI, 1996; Ugarte, Javier, *La nueva Covadonga insurgente. Orígenes sociales y culturales de la sublevación de 1936 en Navarra y País Vasco*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1998.

conformat pels comerciants (129), seguit pel dels empleats (125). Això està en clara sintonia amb les tesis defensades per Ben-Ami, on citava comerciants i empleats acomodats com potencials simpatitzants de la UP a causa del fet de ser una formació defensada *des de dalt* i poc propícia per desenvolupar una activitat independent, amb voluntat de canviar les coses.¹⁸

La resta d'afiliats de la formació a Gandia ens deixa entreveure un nombre rellevant (20) de mariners i de professionals com obrers i ferroviaris, motivat sens dubte per la importància demogràfica i logística de la localitat. Importància deguda al fet de ser la ciutat més important de la seua comarca i un dels nuclis de població més actius de la província de València. Aquesta gran quantitat de població explicaria l'elevat nombre d'afiliats que es registrava al setembre de 1928, amb un total de 529.¹⁹

Quadre núm. 2
La UP de Gandia. 529 membres²⁰

Professions	Upetistes	Percentatge sobre el total
Comerciants	129	24'38
Empleats	125	23'62
Jornalers	33	6'23
Mariners	20	3'78
Assaonadors	15	2'83
Obrers	11	2'07
Ferroviaris	11	2'07
Llauradors	10	1'89
Metges	7	1'32
Altres	168	31'75

18. Ben-Ami, Shlomo, *La dictadura de Primo de Rivera. 1923-1930*, Barcelona, Planeta, 1983, p. 100-102.

19. Dades a data de 02.09.1928, AHMV, secció Unió Patriòtica, caixa 13.

20. AHMV, secció Unió Patriòtica, caixa 13.

L'any 1926 és una data important en la UP de la ciutat de Gandia a causa de la crisi que va tenir lloc a l'Ajuntament de la localitat. Segons les instruccions dictades pel ministre de Governació, Severiano Martínez Anido, el 22 de juny de 1925 els nous alcaldes de cada localitat havien de ser elegits pels seus regidors. No obstant això, en el cas de Gandia la majoria de regidors va decidir donar suport a Joaquín Ballester Lloret, l'alcalde que es volia rellevar des de la Unión Patriótica local. La solució a la tensió generada entre la formació política i el consistori es va decidir a favor de la primera gràcies a la intervenció del Govern Civil que, tot seguit, va atorgar l'alcaldia al general Rafael Ripoll Cabrera el 22 febrer de 1926.²¹ El governador civil, José Álvarez, va ser l'encarregat de cessar Ballester i aquesta decisió va ser comentada al govern de Madrid:

«Como ya tiene conocimiento V. E. [la] Unión Patriótica acordó pedir la dimisión [del] Alcalde de Gandía proponiendo para sustituirle [al] General Ripoll. Como el primero se niega a presentarla tendré que disponer su cese. Ahora la dificultad que se presenta es que de dar cumplimiento [a las] instrucciones [del] Ministro de Gobernación comunicadas en telegrama circular cifrado [el] 22 Junio último [la] elección [del] nuevo Alcalde ha de hacerla el Ayuntamiento y como concejales en su mayoría son adictos [al] actual alcalde no recaerá dicha elección en Sr. Ripoll a no ser que se me autorice a mi para hacer dicho nombramiento o de insistir en que lo haga [la] Corporación se me autorice para separar de sus cargos a los concejales que no estén propicios a obedecer mis indicaciones en este sentido.»²²

La polèmica va seguir acompanyant la formació a tot el districte de Gandia, on podem trobar correspondència entre un militant de la localitat gandiana i el president del Directori. En una data tan tardana com 1928, el primer dóna compte de l'existència a la comarca de «significativos romanonistas, ciervistas y albistas y por lo que se ve, augurando el porvenir, tenían reservado algún uniopatriotista [sic] para enarbolar la bandera de la Dictadura».²³

Després de la reforma de l'Ajuntament de Gandia, l'esmentat militant es queixarà davant el general Primo de Rivera d'haver inclòs en la nova corporació municipal igualment a persones de «la vieja política que hoy más que gobernar des gobiernan». Aquest fet està d'acord amb les tesis de Ben-Ami i Cuenca Toribio on s'establí que la UP no era més que una certa continuació de la política anterior, on els caps locals es perpetuaven en el poder i n'obtenien els mateixos privilegis i les mateixes concessions. Certament el fet que la UP presentava una estructura jerarquitzada i piramidal provocava que per cessar un cap local

21. AHN, secció Presidencia de Primo de Rivera, llig. 369.

22. AHN, secció Gobierno Primo de Rivera, llig. 369/2.

23. AHMV, secció Unión Patriótica, caixa 13. La carta està datada el 7 de juliol de 1928.

s'hauria de comptar amb el *vistiplau* de Primo de Rivera i del marquès de Sotelo. A més, el reglament de la formació establia que, encara que la meitat més un dels afiliats estimaven convenient l'elecció d'un nou cap local, aquest hauria de comptar amb el vistiplau del Comitè Nacional.²⁴ Un tret característic que parlava del caràcter autoritari del règim i de l'escàs protagonisme del militant de qualsevol corporació local de Unión Patriótica.

24. «Instrucciones generales para las elecciones y estadística de Unión Patriótica», en *AHMV*, secció Unión Patriótica, caixa 41.